

Materiële cultuur

Context en betekenis

Renate van de Weijer en Gerard Rooijakkers

Tot nu toe is vrouwengeschiedenis vooral gebaseerd geweest op geschreven bronnen. *Historica* wil met een themanummer over materiële cultuur aandacht besteden aan de betekenis van de ons omringende 'dingen' voor de geschiedenis van vrouwen en sekse. Dit thema sluit aan bij het congres *Culturele Bagage* dat op 11 en 12 oktober 2002 werd gehouden en was georganiseerd door de VVG, de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd en het Historisch Platform. *Historica* vroeg twee specialisten op het terrein van de materiële cultuur, Renate van de Weijer en Gerard Rooijakkers, het themanummer in te leiden.

"In dieën herd konde echt de kou nie lijen." Als de kinderen van Hein en Mie Sigmans terugdenken aan de tijd dat ze in het ouderlijk huis woonden - een oude boerderij aan de Zandkant in het Brabantse dorp Heeswijk - komen vanzelf hun herinneringen aan de kou naar boven. In de herd, het centrale leefvertrek van de boerderij, was de kou niet te harden. De voordeur voerde namelijk direct, zonder tochtportaal of gang, tot het woonvertrek zoals dat gebruikelijk was in Brabantse boerderijen tot de jaren zestig van de twintigste eeuw. Bovendien was de voorgevel gericht op het oosten. Wanneer de wind uit die richting kwam, moet het binnen koud zijn geweest, zowel in de herd als in het achterhuis, aangezien de wind gemakkelijk tussen de dakpannen door woei. Minder gebruikelijk dan het ontbreken van een gang was de afwezigheid van een kachel in de herd. Omstreeks 1865 was dat nog redelijk normaal, maar bij Sigmans gebruikten ze een kleine eeuw later nog steeds een open vuur ter verwarming en een kettinghaal met ketel voor het bereiden van pap en soep. De kettinghaal was echter niet het enige kooktoestel. Mie had daarnaast een petroleumstelletje en - in de zijkamer - een kleine klaverbladkachel waarop ook gekookt werd. Dochter An kan zich het open vuur nog goed herinneren, vooral omdat jongste broer Piet een keer in de papketel en het vuur is gevallen en ernstige brandwonden aan gezicht en arm opliep. Die gebeurtenis zorgde indertijd voor grote paniek.

Dat de familie Sigmans het open vuur zo lang handhaafde, was een uitzondering. Iedereen had inmiddels een fornuis. De precieze reden van het handhaven van het open vuur blijft onduidelijk. Waarschijnlijk moet de verklaring gezocht worden in een combinatie van factoren: het open vuur en de ruime schouw waren onmisbaar bij het conserveren van vlees, en waarschijnlijk was de klaverbladkachel in de kamer te klein voor een grote ketel soep of pap. Bovendien moest ook de sopketel (de ketel waarin afwisselend het veevoer en de was werd gekookt) vanuit de schouw met hout gestookt worden. Wellicht had Mie gewoon een voorkeur voor open vuur en de bijbehorende specifieke kooktechniek. Op aandringen van haar oudste dochters ging ze omstreeks 1950 uiteindelijk over op de aanschaf van een tweepits gascomfoor, maar zelf vond ze dat nog steeds niet nodig. Volgens haar dochters was

dit het enige element in het huishouden waarin Mie ouderwets leek dan haar buurvrouwen. De overige voorwerpen waarmee zij haar huishouden uitrustte, verschilden veel minder van hetgeen algemeen gangbaar was. De materiële cultuur van Brabantse boeren was omstreeks 1950 nog relatief eenvormig. Een latere generatie Sigmans heeft de boerderij in de jaren zestig gemoderniseerd totdat het gemeentebestuur rond 1969 uitbreidingsplannen koesterde waartoe de grond van de boerderij nodig was. Nadat de boerderij enkele jaren leeg had gestaan, transformeerde de lokale VVV in 1975 in een museumboerderij waar het Brabantse boerenleven anno 1900 wordt getoond: een inrichting die veel ouderwets is dan de laatste bewoners zich uit hun tijd kunnen herinneren.

Deze casus biedt in een notendop een paar belangrijke aspecten rond het begrip materiële cultuur dat ook wel omschreven kan worden als stoffelijke vormgeving van het dagelijks leven. Ten eerste is de aard van het voorwerp eigenlijk niet van belang: of het object een boerderij, een fornuis of een devotieprentje betreft, het gaat steeds om materiële cultuur. Dit begrip suggereert overigens een verschil met immateriële of geestelijke cultuur, maar een scherpe scheidslijn is in feite niet te trekken. Ten tweede is de context van de objecten van belang. Voorwerpen ontleen betekenis aan hun gebruikers. Wat betekenen voorwerpen voor hen? Hoe, waar en waarom gebruiken mensen ze? Het gaat met andere woorden eigenlijk niet om het object, maar om het gedrag van mensen die - op welke wijze dan ook - gebruik maken van voorwerpen. Ten slotte is ook de tijdsfactor belangrijk: de context van voorwerpen kan met behulp van interviews bijvoorbeeld retrospectief worden gereconstrueerd. Er bestaat echter een grote kans dat herinneringen van de oorspronkelijke gebruikers na verloop van tijd anders worden ingekleurd. Wanneer objecten bovendien ouder zijn dan ongeveer zeventig jaar kunnen de oorspronkelijke functies en betekenissen nauwelijks nog gereconstrueerd worden door middel van interviews. Het siert de auteurs van dit gevarieerde themanummer dat ze niet zijn teruggeschrokken voor dergelijke problemen. In chronologische volgorde bestrijken de auteurs de volgende perioden: Geralda Jurriaans neemt het langste tijdvak voor haar rekening, namelijk van 2750 tot ongeveer 400 voor Christus.

Barbie en haar vriendinnen. Foto: Hélène Winkelman.

Evelyne Verheggen en Jet Pijzel nemen de zestiende tot en met achttiende eeuw onder de loep. Peter van Overbeeke, Susan Legêne en Hélène Winkelman concentreren zich op de twintigste eeuw en besteden aandacht aan de introductie van verschillende soorten kachels, de verbeelding van het koloniale verleden in een kwartetspel en de succesvolle marketingstrategie rond de Barbiepop.

Context en betekenis

De sporen die vrouwen hebben achtergelaten in de collecties van het Allard Pierson Museum over het Nabije Oosten, Cyprus en Griekenland bieden een interessante rondgang langs archeologische voorwerpen in de diverse afdelingen van het museum, maar ze leveren geen samenhangend en eenduidig beeld over de rol van de vrouw op. Hiertoe - zo verklaart Geralda Jurriaans - weten we te weinig over de betekenis en de context van de voorwerpen en afbeeldingen. De vroegste afbeeldingen van vrouwen kunnen idolen of 'afgodsbeelden' zijn geweest; mogelijkwerwijs vruchtbaarheidsgodinnen. Afbeeldingen van vrouwen in een huishoudelijke situatie komen eveneens voor, met name op grafmonumenten. Beter dan bij de vroegste beeldjes biedt deze bron de mogelijkheid om de gegevens over beeld, persoon (overledene) en maatschappelijke functie met elkaar te koppelen. Ten slotte was het gebruikelijk om vrouwen af te beelden op vaatwerk voor drinkgelagen. Jurriaans slaagt erin de rol van de afgebeelde vrouwen te interpreteren aan de hand van kennis over de Griekse samenleving: ze maakt duidelijk wanneer het gaat om een eerbare huisvrouw die achterblijft wanneer haar man op reis gaat of om een danseres of dienaar bij drinkgelagen. Bij deze contextuele interpretatie speelt ook de functie van het vaatwerk een belangrijke rol. Vaatwerk voor drinkgelagen kan alleen bedoeld zijn voor mannen, omdat hun vrouwen hier nooit bij waren betrokken. Jurriaans concludeert dan ook dat de afgebeelde vrouwenwereld op de vaten geplaatst moet worden in de context van een mannenwereld.

Beter dan bij de archeologica zijn de contextgegevens van devotieprentjes en poppenhuizen bewaard gebleven. Evelyne Verheggen beschrijft hoe de devotieprentjes dienden om religieuze vrouwen - met name kloppen en begijnen - te helpen in hun geloofsbeleving. Via imaginatie konden de vrouwen zich inleven in de religieuze handeling. Zij gebruikten de devotieprenten daarnaast om ze, voorzien van gebeden en wensen, cadeau te doen aan hun medezusters. De wensen van de schenker, gebeden en afbeeldingen brachten samen een duidelijke boodschap: doorgaans een vermaning om zuiver te leven en Christus te eren als bruidegom. Verheggen rafelt op secure wijze de context van een paar voorbeelden uiteen en dringt daarmee door in de wereld van Amsterdamse en Haarlemse begijntjes.

Bij de zeventiende-eeuwse poppenhuizen uit de bijdrage van Jet Pijzel gaat het niet om speelgoed. Uit de gebruikte materiaalsoorten en de verfijnde technieken blijkt al dat de voorwerpen geen rol vervulden in een kinderspel. Pijzel weet de oorspronkelijke context te reconstrueren aan de hand van ego-documenten van de vroegere bezitsters en beschrijvingen van tijdgenoten. Dan wordt duidelijk hoezeer het poppenhuis als een vast onderdeel van een rariteitenkabinet deel uitmaakte van een complete miniatuurwereld. Net als bij een rariteitenkabinet toonden de trotse bezitsters hun miniatuurwereld aan een geïnteresseerd en select publiek. Soms bevatten de poppenhuizen biografische verwijzingen, maar in het algemeen ging het om een gestyleerd en geïdealiseerd huishouden.

Eveneens geïdealiseerd werden ontwikkelingen op huishoudelijk gebied in het propagandamateriaal zoals folders en bioscoopfilmmpjes van de eerste energiebedrijven in Nederland. In hun concurrentie om de gunst van de huisvrouw deden gas- en elektriciteitsbedrijven het vanaf ongeveer 1920 voorkomen alsof deze nieuwe energiebronnen huishoudelijk werk sterk vereenvoudigden en een dienstbode overbodig maakten. Peter van Overbeeke geeft aan hoezeer het ontwikkelen van nieuwe fornuizen ertoe leidde dat huisvrouwen door fabrikanten voor

het eerst serieus werden genomen als consumenten op huishoudelijk gebied. Bovendien ontdekten deze bedrijven dat ze hun producten het beste 'aan de man' konden brengen door middel van vrouwelijke tussenpersonen zoals kookleraresen. Zij konden de stook- en kookgewoonten die huisvrouwen zich eigen hadden gemaakt bijsturen in de - door het energiebedrijf - gewenste richting.

Reclamemateriaal is bij voorbaat een verdachte bron waar het gaat om het nauwkeurig reconstrueren van de betekenis van voorwerpen. Maar dit geldt vaak ook voor beeldmateriaal dat op het eerste gezicht neutraal lijkt, zoals foto's. Dit toont Susan Legêne aan de hand van een kwartetspel dat werd uitgegeven door het Koloniaal Instituut in Amsterdam. De kaarten geven een Nederlandse constructie van de (materiële) cultuur van toenmalig Nederlands-Indië. De onderwerpen worden op de speelkaarten aangeduid door middel van tekst en tekening. Een bijgaande foto suggereert de 'oorspronkelijke' context van het onderwerp. Uit het onderzoek van Legêne op basis van de documentatie van het Tropenmuseum blijkt dat deze foto's weliswaar niet zijn geësceneerd, maar wel gemanipuleerd.

In de laatste bijdrage aan dit nummer gaat Hélène Winkelman in op het fenomeen van de Barbiepop. Met de productie van de eerste Barbie in 1959 leverde de fabrikant meisjes in de leeftijd van ongeveer negen jaar een geïdealiseerd toekomstvisioen: een mooi uiterlijk en interessante beroepen of bezigheden. Ondanks de weerstand tegen poppen met al te vrouwelijke vormen werd dit speelgoed een groot succes. Door de productie van 'zusjes en broertjes' in allerlei afmetingen en met minder geslachtsspecifieke kenmerken wisten de producenten de bezwaren handig te pareren.

Selectief bewaren en beeldvorming

Behalve door de oorspronkelijke context van de voorwerpen, kan de huidige beeldvorming in belangrijke mate bepaald worden door selectieve overlevering. Particuliere verzamelingen en museale collecties ontstaan immers door het selectief bewaren en tentoonstellen van voorwerpen. En vaak zeggen museale presentaties meer over de visie van de individuele conservator of het museale beleid dan over het bepaalde thema. In het klein is dit al te zien bij de rijke dames die het zich konden veroorloven een poppenhuis in te richten. Zij deden dat niet volslagen natuurgetrouw, maar boden in hun kabinet een afspiegeling van een geconstrueerde, al dan niet geïdealiseerde werkelijkheid aan de hand van bijeengebrachte voorwerpen. Dat in het verleden doorgaans voorwerpen werden verzameld van een prachtige kwaliteit of van een exotische herkomst - zaken waarop men trots kon zijn - ligt voor de hand. Het betekent wel dat voorwerpen met minder decoratieve of rariteitswaarde minder snel gecollecteerd worden. Dat maakt de kleerzolder en de kraamkamer in het poppenhuis bijvoorbeeld zo bijzonder.

Anderzijds impliceert het selectief verzamelen - ook onafhankelijk van de oorspronkelijke betekenis - weer nieuwe gebruikstrajecten en betekenissen van oude voorwerpen. De zeventiende-eeuwse devotieprenten die bedoeld waren voor religieuze vrouwen zullen vandaag nog maar weinig mensen oproepen tot religieuze beleving. Maar toch worden deze voorwerpen - en dan met name de latere en minder kostbare navolgers - begeerd door vele fanatieke verzamelaars (niet zelden vrouwen). Hierbij laat men zich niet zozeer inspireren door de oorspronkelijke intenties van de prenten, maar bijvoorbeeld door de esthetiek, een bepaalde iconografie of genealogische gegevens. Ook bij de huidige verzamelaars bestaat evenwel grote behoefte aan informatie, aan contextgegevens waarmee men de oorspronkelijke betekenis van een voorwerp kan doorgronden.

Het is dit onderzoek naar de culturele biografie van voorwerpen die in het huidige onderzoek naar materiële cultuur veel aandacht krijgt. Het gaat ons daarbij niet zozeer om de intrin-

sieke kwaliteiten van een object, maar om de voortdurend wisselende betekenis ervan in het gedrag van mensen. Het begrip materiële cultuur, variërend van afval tot museumstuk, verwijst dan ook in de eerste plaats niet naar de spullen an sich maar naar de sociaal-cultureel bepaalde omgang met stoffelijke zaken. Op welke wijze geven mensen door middel van objecten uitdrukking aan hun belevingswereld? En andersom: hoe wordt die perceptie gestuurd door de materiële vormgeving? Dat de seksespecifieke omgang met objecten daarbij een veelbelovend onderzoekstraject vormt, wordt met de bijdragen aan dit themanummer van *Historica* overtuigend aangetoond.

Renate van de Weijer is wetenschappelijk medewerker van het Nederlands Openluchtmuseum en de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem. Gerard Rooijackers is bijzonder hoogleraar Nederlandse etnologie aan de Universiteit van Amsterdam en tevens verbonden aan het Meertens Instituut.

Literatuur

- E. Bergvelt, D.J. Meijers, M. Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*. Houten, 1993.
- Irene Cieraad (red.), *At home. An anthropology of domestic space*. New York, 1999.
- Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*. Amsterdam, 1998.
- Daniel Delis Hill, *Advertising to the American woman, 1900-1999*. Columbus, 2002.
- Kendall R. Philips, 'Textual strategies, plastic tactics: reading Batman and Barbie', *Journal of material culture* 7(2002), pp. 123-136.
- Christel Köhle-Hezinger e.a. (red.), *Männlich. Weiblich. Zur Bedeutung der Kategorie Geschlecht in der Kultur*. Münster, 1999.
- Gabriele Mentges e.a. (red.), *Geschlecht und materielle Kultur. Frauen-Sachen, Männer-Sachen, Sach-Kulturen*. Münster, 2000.
- Ruth Oldenziel, *Making technology masculine. Men, women and modern machines in America, 1870-1945*. Amsterdam, 1999.
- Ruth Oldenziel en Carolien Bouw (red.), *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998*. Nijmegen, 1998.
- Erika Diane Rappaport, *Shopping for pleasure: women in the making of London's West End*. Princeton, 2000.
- Gerard Rooijackers, 'Mensen en dingen. Materiële cultuur', T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen, 2000, pp. 110-173.
- Irma Thoen, 'Grafter kookpotten en hertrouwende weduwen. Connotaties van een zeventiende-eeuws gebruiksvoorwerp', *Volkskundig Bulletin* 23(1997), pp. 107-126.
- Marloe Schrover, 'Wie zijn wij. Vrouwen, eten en etniciteit', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 19(1999), pp. 115-144.
- Renate van de Weijer, 'Een huis als herinneringsmachine. Van agrarisch bedrijf Sigmans naar museumboerderij', in: G. Rooijackers, A. van Lierop en R. van de Weijer, *De musealisering van het platteland. De historie van een Meierijs boerenhuis*. Nijmegen 2001, pp. 137-171.
- Renate van de Weijer, 'Vrouwelijke strategieën: de feminiene zijden van techniek', *Oost-Vlaamse Zanten. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen* 76(2001), pp. 245-256.